

- ²⁷ Шапошникова О. Г., Бодянский О. В. Капулівський енеолітичний могильник на Нижньому Дніпрі // Археологія. — 1970. — 24. — С. 112—117.
- ²⁸ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974. — С. 45—50.
- ²⁹ Телегін Д. Я., Беляев А. С. Отчет о раскопках экспедиции Днепр—Донбасс // НА ИА АН УССР. — 1972/1. — С. 1—10.
- ³⁰ Телегін Д. Я. Середньостогівська кераміка епохи міді. — Київ, 1981. — Рис. 4, 1; 17, 3; 27, 1.
- ³¹ Синицын И. В., Эрднеев У. Э. Древности Восточного Маньча // Памятники Калмыкии каменного и бронзового веков. — Элиста, 1982. — С. 61.
- ³² Барадулин В. Г. Раскопки курганов в зоне Красноплавского водохранилища // НА ИА АН УССР. — 1973/42. — С. 1—7.
- ³³ Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — 4. — С. 3—16.
- ³⁴ Ляшко С. Н. Указ. соч. — С. 61—63, рис. 2, 4.
- ³⁵ Елагина Н. Г., Петренко В. Г. Раскопки курганов на Ингульце // АО 1968. — М., 1969. — С. 252.
- ³⁶ Круц С. И. Население территории Украины в эпоху меди—бронзы. — Киев, 1972. — С. 144.
- ³⁷ Телегін Д. Я. Могильники дніпро-донецької культури і їх історичне місце // СА. — 1966. — № 1. — С. 3—13.
- ³⁸ Макаренко М. О. Маріупольський могильник. — К., 1933. — С. 68—70.
- ³⁹ Телегін Д. Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи европейской части СССР // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев, 1976. — С. 5—20.

М. О. РИЧКОВ

Порівняльний аналіз поховальних пам'яток за матеріалами ямної культури

Жодна людська спільність не буває повністю відокремлена від іншої. Повсякчасно існують якісь контакти з сусідами, отже, і контактні зони. При існуванні таких зон досить складно виділити етнічні території. Етнічні спільності, контактуючи між собою, являють ніби послідовно пов'язані ланки одного ряду. Такий зв'язок проявляється в етномовній безперервності¹. Вона ж меншою мірою наявна в поступових переходах від однієї спільності до іншої². Таким чином, загалом можна відзначити культурну безперервність. Саме на неї вказує В. П. Третяков, називаючи її умовно «археологічною». Він підкреслює, що матеріальна культура змінюється поступово від регіону до регіону, тому пам'ятки сусідніх зон завжди схожі між собою³.

Культурна безперервність найбільш характерна для ранніх етапів історії суспільства, хоча вона існує і в пізніх, поряд з дискретністю в культурах. Виявлення культурної безперервності чи дискретності є важливим кроком для виділення локальних варіантів культур, розмежування етнічних груп, через те що чітку грань між етносами можна провести лише там, де зв'язки між населенням були порушені. Там, де етнічні спільності були в тісних контактах, грань між ними буде розмитотою, нечіткою.

Контакти, що мають місце при житті сусідніх людських спільностей, знаходять своє відображення у взаємних впливах культур цих спільностей, в схожості традицій, звичаїв тощо. Сліди подібних взаємних впливів простежуються на матеріальних залишках життєдіяльності людських спільностей. Можна гадати, що поховальні пам'ятки також повинні відображати ці взаємні впливи. Матеріалізовані залишки поховальної обрядності містять інформацію про етнічну належність похованих. Це дані антропології, поховальна споруда і поховальний інвентар та ін.

Звісна річ, звичаї в поховальних пам'ятках відображають різні ознаки, наприклад: форму поховальної споруди, розміщення поховання з кургані, положення похованого, його орієнтацію тощо. Виявити для

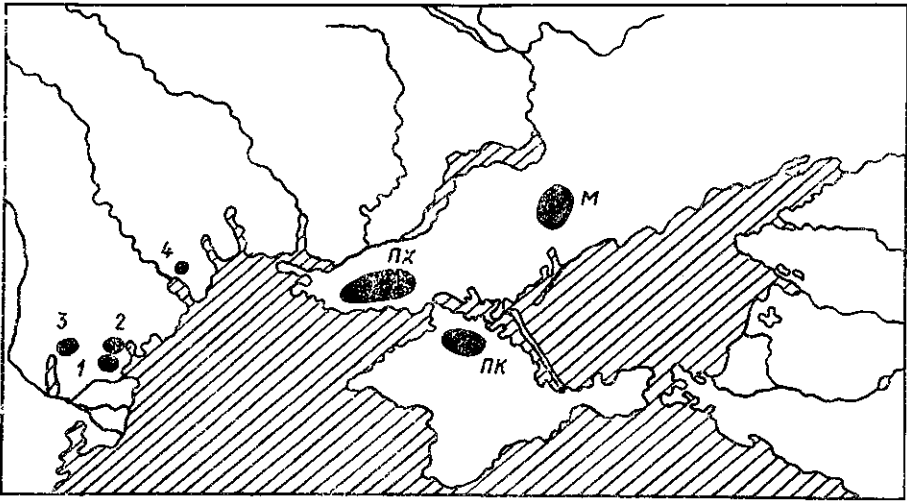

Рис. 1. Розміщення взятих для порівняння масивів поховань ямної культури. Масиви поховань:

1 — біля сіл Нерушай та Глибоке; 2 — біля сіл Баштанівка та Борисівка; 3 — біля сіл Болград та Огородне; 4 — біля с. Біляївка; Умовні позначення: ПХ — Південна Херсонщина; ПК — Північний Крим; М — долина р. Молочної.

кожного окремого етносу давнини ці специфічні для нього ознаки — актуальне завдання. Поки що воно далеке від розв'язання і тому в даній праці набір ознак, згідно з яким буде проводитися порівняння груп поховань, взято нами без такого обґрунтування.

Подивимось, як можуть відрізнитися матеріалізовані залишки поховальної обрядності залежно від території. Для цього використовуємо відому методику порівняльної характеристики поховальних пам'яток⁴. Для конкретних історичних реконструкцій бажано брати одночасно існуючі масиви поховань. Але оскільки детальне хронологічне розшарування взятих пам'яток ще не здійснене, ми не дотримувалися цього правила, через те, що основним завданням статті є показ можливостей використання методики порівняльного аналізу поховальних пам'яток для виявлення культурної безперервності чи дискретності.

Послідовність нашого дослідження така: групи поховань суміжних територій порівнюються між собою, а потім оцінюється їх схожість. В основу покладено припущення: якщо взята територія буде одночасно заселена населенням, яке залишило ці поховальні пам'ятки, і значних переміщень (міграцій) груп населення не було, то схожість поховальних пам'яток повинна пропорціонально зменшуватися з територіальним віддаленням порівнюваних масивів поховань. Якщо ця залежність буде порушена, то можна відзначати якусь міграцію населення.

Для дослідження взято групи поховань ямної культури півдня України*, розміщених досить компактно на різних територіях. Ці групи відносяться до одного широкого хронологічного шару і відомі як відображення однієї культурно-історичної спільності населення. Групи поховань не підбиралися спеціально для конкретної історичної реконструкції, оскільки завдання дослідження суто методичного плану. Те саме стосується і взятого нами широкого хронологічного шару поховань. Групи, різномасштабні за територією, різні і відстані між ними.

Спочатку розглянемо поховання з курганів Одещини, розміщених поблизу сіл Нерушай, Глибоке, Борисівка, Баштанівка, Болград та Огородне⁵. Територіально їх можна об'єднати в три окремі масиви: 1 — Нерушай, Глибоке; 2 — Борисівка, Баштанівка; 3 — Болград,

* Ці пам'ятки останнім часом виділяються в окрему буджакську культуру, але така думка ще недостатньо обґрунтована, тому ми їх назвали поки що ямними, тим більше що для дослідження це не має суттєвого значення.

Таблиця 1. Сумарна характеристика масивів поховань ямної культури

Сукупність визначень		Показник обчислення	I. Місце знаходження поховання в плані кургану			II. Форма ями	
			Південна пола	Північна пола	У центрі	Прямокутна	Овальна
Ознака							
Кількість	НГ	42	17	22	3	41	1
	ББ	32	14	17	1	29	1
	БО	26	10	7	9	25	1
	Б	16	88	7	1	6	3
Процентний розподіл	НГ	100	40,5	52,4	7,1	97,6	2,4
	ББ	100	43,8	53,1	3,1	96,7	3,3
	БО	100	38,5	26,9	34,6	96,1	3,9
	Б	100	50,0	43,7	6,3	66,7	33,3

Примітка: 1. Графа «немає даних» опущена. 2. Тут і в табл. 2: НГ — Нерушай-

Сукупність ознак		Показник обчислення	V. Вохра		VI. Інвентар	
			є	Немає	є	Немає
Ознаки						
Кількість	НГ	42	42	2	21	21
	ББ	32	35	—	10	22
	БО	26	22	—	8	18
	Б	16	6	10	6	10
Процентний розподіл	НГ	100	95,5	4,5	50,0	50,0
	ББ	100	100,0	—	31,2	68,8
	БО	100	100,0	—	30,8	69,2
	Б	100	37,5	62,5	37,5	62,5

Огородне. При цьому перший та другий масиви розміщені на відстані близько 15 км, а третій — близько 40 км (рис. 1).

Сумарна характеристика трьох груп поховань наведена в табл. 1. Кожна група характеризувалася 23 ознаками (не враховувались п'ять ознак відсутності даних), які відображають місцезнаходження поховання в плані кургану, форму могили, положення похованого та його орієнтацію, наявність інвентаря та кісток тварин, а також наявність та місцезнаходження посуду.

У табл. 2 наведені значення коефіцієнтів парної схожості за окремими сукупностями, а також середні їх значення, за якими побудовано граф зв'язків порівнюваних масивів. З графу зв'язків видно, що найбільша схожість між масивами поховань поблизу Нерушай-Глибоке та біля Борисівки-Баштанівки (ступінь схожості 89,2%). Третій масив поблизу Болграда-Огороднього має меншу схожість з двома попередніми: відповідно 85,7% з масивом біля Борисівки-Баштанівки і 81,6% з масивом біля Нерушай-Глибокого (рис. 2 а).

Загалом три масиви мають високу ступінь схожості, що, мабуть, відбиває однакову культурну належність. Їх поєднують такі сукупності ознак, як форма поховальних ям (схожість не нижче 98,5%), наявність червоної вохри на кістках похованих (схожість не менше 95,5%), наявність кісток тварин у могилах (схожість не менше 95,2%) (див. табл. 2). Але разом з тим масив поховань поблизу Болграда-Огороднього менш схожий з масивами неподалік Нерушай-Глибоке та Борисівки-Баштанівки, що обумовлено деякими відмінностями в розподілі ознак у порівнюваних масивах. Наприклад, на масиві поблизу Болграда-Огороднього значно менше поховань, розміщених у північній час-

Одещини

III. Положення кістяків			IV. Орієнтація кістяків			
На правому боці	На лівому боці	На спині	На північ	На південь	Північний схід, південний схід	Південний захід, північний захід
8	9	26	1	1	21	21
4	3	28	1	2	12	17
—	—	22	—	—	7	15
2	1	13	9	—	—	8
18,6	20,9	60,5	2,3	2,3	47,7	47,7
11,4	8,8	80,0	3,1	6,3	37,5	53,1
—	—	100,0	—	—	31,8	68,2
12,5	6,3	81,2	52,9	—	—	47,1

Глибське; ББ — Борисівка-Баштанівка; БО — Болград-Огородне; Б — Біляївка.

VII. Посуд		VIII. Розміщення посуду			IX. Кістки тварин	
Є	Немає	Біля голови	Біля ніг	Біля тулуба	Є	Немає
14	28	7	1	2	2	40
6	26	2	1	1	—	32
3	23	2	—	—	1	25
3	13	1	—	2	—	16
33,3	66,7	70,0	10,0	20,0	4,8	95,2
18,8	81,2	50,0	25,0	25,0	—	100,0
11,5	88,51	100	—	—	3,8	96,2
18,7	81,3	33,3	—	66,7	—	100,0

тині кургану. Тут частіше, ніж на інших територіях, поховання розміщувалися в центрі та на правому боці. В орієнтації померлих істотним є те, що в похованнях поблизу Болград-Огороднього відсутня південна та північна орієнтація померлих, трохи менше східної (31,8%), зате переважає західна (68,2%). Простежується і несхожість у розміщенні посуду в похованні. Так, у похованнях поблизу Болграда-Огороднього посуд не ставили біля ніг та тулуба померлого. Всі ці ознаки вплинули на зменшення ступеню схожості цього масиву з двома іншими.

Розглянемо ще один масив, до якого ввійшли поховання Біляївського кургану⁶, розміщеного ще далі, ніж масив поблизу Болграда-Огороднього (десь близько 90 км) від ближнього до нього масиву поховань біля Борисівки-Баштанівки (рис. 1). Порівнюючи його за тим же обсягом ознак з трьома раніше взятими масивами (табл. 1; 2), ми одержимо граф зв'язків, з якого видно, що поховання Біляївського кургану значно різняться від трьох попередніх масивів, ніж ті між собою. Так, з масивом біля Нерушай-Глибоке ступінь схожості 72,4%, з масивом біля Борисівки-Баштанівки — 77,5, а з масивом поблизу Болграда-Огороднього лише 69,3% (табл. 2; рис. 2, 1).

Масив Біляївського кургану за розміщенням поховань у кургані більш схожий з масивами Нерушай-Глибоке та Борисівка-Баштанівка, ніж з масивом Болград-Огородне. Він же відрізняється від них більшою кількістю овальних поховальних ям і меншою — прямокутних. Дуже істотно різниця помітна в орієнтації померлих: у масиві Біляївки переважає північна орієнтація (52,9%), південної та східної зовсім немає. Відрізняє цей масив також і мала кількість пофарбованих вохрою кістяків (37,5% проти 95,5% у масиві Нерушай-Глибоке, 100% —

Таблиця 2. Коефіцієнти парної схожості масивів поховань ямної культури Одещини

Сукупність ознак	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	±σ
№ ознаки	1—3	4—5	6—8	9—12	13—14	15—16	17—18	19—21	22—23		
НГ — ББ	96,0	99,1	80,5	89,8	95,5	81,2	85,5	80,0	95,2	89,2	7,45
НГ — БО	72,5	98,5	60,5	79,5	95,5	80,8	78,2	70,0	99,0	81,6	13,51
ББ — БО	68,5	99,4	80,0	84,9	100,0	99,6	92,7	50,0	96,2	85,7	17,13
НГ — Б	90,5	69,1	79,3	49,4	42,0	87,5	85,4	53,3	95,2	72,4	19,75
ББ — Б	90,6	70,0	97,7	50,2	37,5	93,7	99,9	58,3	100,0	77,5	24,03
БО — Б	71,7	70,6	81,2	47,1	37,5	93,3	92,8	33,3	96,2	69,3	24,49

Примітки: НГ — Нерушай-Глибоке; ББ — Борисівка-Баштанівка; БО — Болград-Огородне; Б — Біляївка.

в масивах Борисівка-Баштанівка та Болград-Огородне). За розміщенням посуду відрізняється від масивів Нерушай-Глибоке та Борисівка-Баштанівка відсутністю його біля ніг і більшою кількістю поблизу тулуба померлих, а від масивів Нерушай-Глибоке та Болград-Огородне значно меншою кількістю біля голови померлого (33,3% у масиві Біляївського кургану проти 100% у масиві Болграда-Огороднього, 70,0% у масиві Нерушай-Глибоке та 50,0% у масиві Борисівка-Баштанівка).

Таким чином, ми бачимо, що в першому випадку масив Болград-Огородне територіально більш віддалений від масивів Нерушай-Глибоке та Борисівка-Баштанівка, має також і менший ступінь схожості з ними. А в другому випадку, найменш схожим з першими трьома масивами є четвертий масив Біляївського кургану ще більш територіально віддаленіший від них. Отже, цим підтверджується принцип культурної безперервності, який полягає, що чим віддаленіші одна від одної групи населення (представлені в даному випадку поховальними пам'ятками), тим більше в їх культурі рис, що впливають на зменшення ступеня схожості між ними.

Подібну залежність можна простежити також при порівнянні великих масивів, які включають кілька курганних груп з досить великої території. Так, раніше нами проводилося порівняння масивів поховань ямної культури Приазов'я (долина р. Молочної), Південної Херсонщини та Північного Криму (рис. 1)⁷ за 115 ознаками (100 без врахування ознаки відсутності даних). Були одержані досить високі коефіцієнти парної схожості їх (рис. 2, 1). Однак масиви поховань Північного Криму та Молочної були менш схожі між собою, ніж масиви Південної Херсонщини з Молочною, а також Північного Криму з Південною Херсонщиною (відповідно Південна Херсонщина — Молочна — 83,2; Південна Херсонщина — Північний Крим — 84,9, Північний Крим — Молочна — 79,9%). Тут основні відмінності полягали в таких сукупностях ознак, як місцезнаходження поховань у плані кургану, перекриття поховальних ям, розміри могил, розміщення посуду в могилі, форма посуду та наявність кісток тварин у похованні.

Масив поховань Північного Криму відрізняється від масиву Молочної: за розміщенням поховань в кургані схожість між ними становила 57,8%; перекриття могил дала схожість лише на 50,5% за рахунок того, що в масиві Північного Криму не виявилось поховань, перекритих кам'яними плитами, а в масиві Молочної — плахами; розміри ям — схожість 58,3% тому, що в масиві Північного Криму переважають ями малих розмірів — 50,8% (у масиві Молочної їх 9,1%), зате великі ями більш характерні для Молочної (30,9% проти 9,2% у Північному Криму). Розміщення посуду в похованні — схожість 58,8%, тому що в масиві Північного Криму переважає розміщення посуду біля голови похованого (85,7%) і зовсім відсутній посуд у вхідній ямі, тоді як у масиві Молочної біля голови похованого стояло 44,5% посуду, а у вхідній ямі — 22,2%. Форма посуду виявилася тією сукупністю ознак,

за якою вказані масиви різняться найбільше (коефіцієнт схожості 38,4%). Хоча форму ми розглядали лише за однією ознакою — наявністю опуклого чи плоского дна, проте виявилось, що на Молочній горщички здебільшого з опуклим дном — 88,9% (плоскодонних 11,1%), а в Північному Криму переважають горщички з плоским дном — 72,7% (опуклодонних 27,3%). Слід відзначити, що ця ознака найбільш відрізняє також масив поховань Молочної від масиву Південної Херсонщини (схожість лише на 28,8%), зате дуже зближує Південну Херсонщину та Північний Крим (схожість на 90,1%).

Помітна різниця між масивами поховань Молочної та Північного Криму в наявності кісток тварин у похованні. Так, на р. Молочній таких поховань лише 3,6%, а в Північному Криму — 33,8%. За видом тварин різниця ще більш істотна: в масиві північнокримських поховань менше кісток великої рогатої худоби (18,2% проти 50% на Молочній), але тут є пташині кістки (18,2%), а на Молочній їх немає.

Такі відмінності можуть бути пояснені тим, що Північний Крим відокремлений від приазовських степів смугою Сиваша і з материком його пов'язує лише вузький перешийок, на північ від якого розміщується масив Південної Херсонщини. Таким чином, масив поховань Північного Криму територіально більш віддалений від масиву поховань Молочної, ніж масив Південної Херсонщини, що і відображає менший ступінь схожості його пам'яток. Отже, і в цьому випадку показники схожості, взятих для порівняння територіальних масивів поховань, констатували деякою мірою належність культурної безперервності.

Три перелічених вище групи поховань Південної Херсонщини, Північного Криму та Молочної порівнювалися також зі збільшеною групою поховань Одещини, використаних у даній праці (без групи Біляївського кургану). Результати порівняння показали, що схожість поховань Одещини з трьома іншими менша, ніж схожість останніх між собою (ПХ—Од=73,8; М—Од=76,7; ПК—Од=74,5%) *. Поховання Одещини найбільш відрізняються за формою могили (схожість 42,6; 47,1; 50,5%), орієнтацією померлих (44,6; 54,7; 54,2%), кількістю вохри на кістках (51,5; 51,8; 53,0%). Досить значні відмінності і в положенні померлих (53,5; 62,5; 65,1%). Крім того, наявність підстилки у похованні виділяє поховання Південної Херсонщини та Північного Криму (схожість 33,2 та 44,2%), хоча з похованням Молочної за цією ознакою схожість значно більша (77,3%). За такою ознакою, як перекриття могили, схожість з похованнями Молочної та Південної Херсонщини невелика (53,6 та 59,8%), але з Північним Кримом досить значна (77,7%).

Така різниця в даному випадку свідчить про необхідність виділення поховань Одещини в окрему локальну групу пам'яток. Але для остаточної відповіді їх треба порівняти ще з похованнями менш віддалених територій: Південного Бугу, Інгула та Інгульця, що не входило в завдання даної праці. За допомогою порівняльного аналізу поховальних пам'яток можна здійснювати фіксацію на конкретній території їх культурної безперервності чи дискретності. Основою такої фіксації є динаміка зміни розподілу ознак у міру територіальної віддаленості порівнюваних поховань.

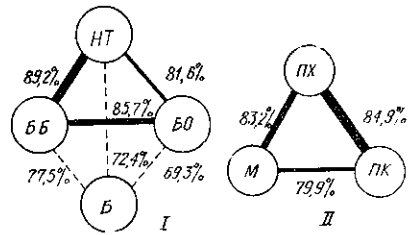

Рис. 2. Графи зв'язків коефіцієнтів парної схожості масивів поховань ямної культури:

I — Одещина, Нерушай-Глибоке (НГ), Баштанівка-Борисівка (ББ), Болград-Огородне (БО), Біляївка (Б); II — Приазов'я, долина річки Молочної (М); Південна Херсонщина (ПХ), Північний Крим (ПК).

* ПХ — Південна Херсонщина; Од — Одещина; М — Молочна; ПК — Північний Крим.

**Сравнительный анализ
погребальных памятников
по материалам ямной культуры**

Резюме

Работа посвящена доказательству возможности использования методики сравнительного анализа погребальных памятников для констатации культурной непрерывности или дискретности. В основу работы положена гипотеза, суть которой состоит в том, что сходство погребальных памятников, оставленных населением, одновременно заселявшим конкретную территорию при отсутствии каких-либо миграций групп населения, должно пропорционально уменьшаться по мере территориальной удаленности сравниваемых массивов погребений.

На примере сравнения четырех массивов погребений ямной культуры Одесчины и трех с территориями Приазовья, Южной Херсонщины и Северного Крыма удалось показать, что наиболее удаленные друг от друга массивы имели меньшее сходство, то есть гипотеза нашла подтверждение в реальном материале. Это свидетельствует о правомерности использования методики сравнительного анализа погребальных памятников для фиксации культурной непрерывности или дискретности погребальных памятников.

¹ Бутинов Н. А. О первобытной лингвистической непрерывности в Австралии // СЭ. — 1951. — № 2. — С. 179—181; *Его же*. Этнолингвистические группы на Новой Гвинее // СЭ. — 1962. — № 3. — С. 81—89; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970. — С. 54—55.

² Бутинов Н. А. Происхождение и этнический состав коренного населения Новой Гвинее // ТИЭ. — 1962. — 80. — С. 183—184; Генинг В. Ф. Указ. соч. С. 71.

³ Третьяков В. П. К вопросу об «археологической непрерывности» (по материалам орудий труда эпохи мезолита и неолита) // СА. — 1932. — № 2. — С. 14.

⁴ Генинг В. Ф., Борзунов В. А. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда // ВАУ. — 1975. — Вып. 13. — С. 42—71.

⁵ Субботин Л. В., Загинайло А. Г., Шмаглий Н. М. Курганы у села Огородное // МАСП. — 1970. — Вып. 6. — С. 130—155; Субботин Л. В., Шмаглий Н. М. Болградский курганный могильник // Там же. — С. 116—129; Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // Там же. — С. 5—115.

⁶ Алексеева И. Л. Раскопки Беляевского кургана в 1966 году. — МАСП. — 1971. — Вып. 7. — С. 32—41.

⁷ Рычков Н. А. Статистический анализ погребального обряда племен ямной культуры // Теория и методы археологических исследований. — Киев, 1982. — С. 111.

С. А. СКОРИИ

**Про скіфський етнокультурний компонент
у населення Дніпровського
Лісостепового Правобережжя**

Дніпровське Лісостепове Правобережжя належить до числа найважливіших центрів стародавньої культури на території Східної Європи, являючись одним з районів прабатьківщини слов'янства¹. На думку більшості дослідників, процес складання праслов'янської спільності починається вже з періоду середньої бронзи (тшинецько-комарівська культура)². Вважається загальноновизнаним, що на Правобережжі лінія культурного розвитку безперервна від епохи бронзи до зарубинецького часу. Білогородівська та чорноліська культури*, культура скіфського часу розглядаються як послідовні хронологічні етапи розвитку культури одного й того самого праслов'янського населення³.

* На відміну від більшості дослідників С. С. Березанська вважає, що чорноліська культура не пов'язана генетично з білогородівською, а належить фракійському населенню (*Березанская С. С.* Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тез. докл. сов. делегации на V международ. конгр. славян. археологии. — М.: Наука, 1985. — С. 14—15).